

Milica Resanović¹

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Tamara Petrović Trifunović²

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

ANALIZA DISKURSA KAO ISTRAŽIVAČKA TEHNIKA U PANDEMIJI I ZA RAZUMEVANJE PANDEMIJE³

Apstrakt: U radu ćemo nastojati da istražimo mogućnosti primene analize diskursa kao tehnike za proučavanje različitih značenjskih aspekata društvenog života tokom pandemije kovida 19. Primena analize diskursa (konkretno, kritičke analize diskursa) ispituje se na primeru dva istraživanja o diskurzivnim konstrukcijama same krize i reakcijama različitih aktera u društvu Srbije na nju, sprovedena tokom trajanja same pandemije (2021). Jedno od navedenih istraživanja je posvećeno analizi diskursa državnog vrha o odgovoru Srbije na krizu izazvanu pandemijom, a drugo analizi simboličkih borbi koje su se odvijale na relaciji između predstavnika crkvene i građanske sfere. Uprkos razlikama u temama, sprovođenje oba istraživanja pratio je sličan set izazova, a centralni problemi se tiču: 1) selekcije i dostupnosti građe; 2) odsustva preciznih smernica za kodiranje i analizu građe; 3) raskoraka između diskursa i prakse posmatranih aktera; 4) razlika između diskursa aktera i njihove medijske reprezentacije; i 5) mogućnosti identifikacije dominantnog diskursa u medijskom sadržaju. Cilj rada je da se problematizuju izazovi koji su pratili sprovođenje ovih istraživanja, bilo da je reč o izazovima koji prate primenu analize diskursa kao istraživačke tehnike uopšte, bilo da su u pitanju izazovi prilikom istraživanja pandemije ili kada se istraživanje sprovodi u pandemiji. Potom, ispituju se mogućnosti za prevazilaženje navedenih problema, te se na kraju osvetljavaju prednosti primene analize diskursa kako u praktično-istraživačkom smislu (posebno u uslovima pandemije) tako i na saznajnom nivou.

Ključne reči: kritička analiza diskursa, pandemija, mediji, kvalitativne metode

1 milica.resanovic@ifdt.bg.ac.rs

2 even304@gmail.com

3 Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržao Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu u okviru naučno-istraživačkog projekta „Čovek i društvo u vreme krize“.

Uvod

Bilo da je definišemo kao teorijsko-istraživački pristup, istraživački program, transdisciplinarno polje proučavanja ili istraživačku tehniku, kritička analiza diskursa je u najopštijem smislu pristup proučavanja jezika kao društvene prakse, duboko usidrene u društvenu stvarnost i strukturne i institucionalne okvire koji je usmeravaju, podstiču ili ograničavaju. Ako se uzme za polazište da su jezičke konstrukcije, konceptualizacije i interpretacije društvenih događaja i praksi ujedno i njihov sastavni deo (Fairclough, 2013), odnosno da način na koji društveni subjekti predstavljaju svet oko sebe postaje deo objektivne istine o tom svetu (Bourdieu, 2018: 67), ovakav pristup društvenoj analizi može da bude od koristi u istraživanju najrazličitijih fenomena, ali i posebno dragocen kada se analiziraju različite krize koje pogađaju društva. Jedna od njih je svakako pandemija kovida 19, tokom koje se može uočiti proliferacija istraživanja koja su se, na različiti način, bavila diskurzivnom realnošću pandemije i nekim njenim aspektima. Kako na globalnom nivou (Alexander and Smith, 2020; Chapelan, 2021; Fairclough, 2022; Lilleker et al., 2021; Morgan, 2020; Price and Harbisher, 2021; Wodak, 2021 i dr.) tako i u društveno-humanističkim naukama u Srbiji (Čolović, 2020; Ivković, 2020; Kleut and Šinković, 2020; Milutinović, 2021; Radibratović, 2021; Spasić, 2021a; Zvijer, 2022, i dr.), istraživano je kako različiti diskursi oblikuju pandemiju i šta ti diskursi govore o društvima u kojima živimo.⁴

Primarni cilj ovog rada je da ispita ulogu i značaj analize diskursa (a naročito kritičke analize diskursa) u okviru šireg polja proučavanja društvene realnosti pandemije. Iskustveni okvir čine dva istraživanja – prvo o debatama o praksama Srpske pravoslavne crkve tokom trajanja pandemije (Resanović, 2021) i drugo o takmičarskom diskursu državnog vrha u Srbiji tokom pandemije (Petrović Trifunović, 2021), sprovedena u okviru projekta „Čovek i društvo u vreme krize“⁵ koji je organizovao Filozofski

4 Upravo u uslovima pandemije, osim naučne produkcije u užem smislu, razne mreže istraživača na globalnom nivou u sâm fokus istraživanja, naučne razmene, saradnje i diskusije postavile su različite diskurzivne aspekte pandemije. Među njima posebnu pažnju zavređuje (na samom početku pandemije osnovana) sekcija *Corona Discourse(s)* (<https://discourseanalysis.net/en/C19dskrs?page=1>) u sklopu već postojeće *DiscourseNet* mreže. U okviru ove grupe, na redovnom nivou održavani su onlajn seminari, dogovarane saradnje, osmišljavana zajednička istraživanja, a iz toga je nastao i tematski blok u okviru časopisa *Nature (Humanities and Social Sciences Communications)*. Od drugih inicijativa, treba navesti *Crisis Discourse Blog (CriDis)*, posvećen ispitivanju različitih diskursa krize, na kom je objavljen i editorijal posvećen pandemiji, a dostupan je na <https://www.crisis-discourse.net/en/>.

5 Filozofski fakultet u Beogradu je 2020. godine pokrenuo naučno-istraživački projekat „Čovek i društvo u vreme krize“. U toku prve godine realizacije projekta oformljeno

fakultet Univerziteta u Beogradu. Istraživanja su bila deo potprojekta čiji je cilj bio ispitivanje predstavljanja i konstruisanja pandemije i njome izazvane krize u različitim javnim diskurzivnim poljima. Interdisciplinarni istraživački tim, koji su činili sociolozi, psiholozi i filozofi, bavio se analizom medijskog, političkog i ekspertskog diskursa, kao i njihovim međusobnim odnosima, koristeći različite teorijske koncepte, a, u metodološkom smislu, oslanjajući se prevashodno na analizu diskursa. Rezultati istraživanja su publikovani u zborniku „Pandemija i simbolički poredak u Srbiji“ (Spasić, 2021a).

Pandemija i diskurs

Kao što je nagovešteno, nemoguće je rekonstruisati i razumeti tok pandemije, a da se u analizu ne uključe procesi diskurzivne konstrukcije pandemije, pregovaranja oko smisla virusa i njime izazvane krize, kao i borbe za definisanje pojedinačnih i kolektivnih potreba u krizi, ispravnih odgovora na krizu i adekvatnih sredstava za suzbijanje krize (Pešić i Spasić, 2021: 7). Posmatrano iz ove perspektive, predstavljanje, imenovanje i narativno uokviravanje nisu društveni procesi koji prate pandemiju, već konstitutivni činioци pandemije i krize koju je iznedrila. Drugim rečima, „pandemija kovida 19 je takođe i diskurs [...] osmišljen tako da ispriča određene događaje i da ljude navede na određeno delanje“ (Radibratović, 2021: 119).

U vremenima krize, budući da se čitava društva izmeštaju iz svakodnevice, dolazi do prekida niza ustaljenih načina delovanja na individualnom i kolektivnom nivou, kao i do porasta osećaja neizvesnosti. Uputstva za ponašanje u novim uslovima koja bi trebalo da smanje transmisiju virusa, a potom i stepen neizvesnosti i njome izazvane nelagode, pojavila su se u okviru različitih tipova „kriznog komuniciranja“ i kontradiskursa (Wodak, 2021: 4), koji su donosili alternativna viđenja pandemije i, shodno tome, adekvatne odgovore na nju. Za istraživanje simboličkih aspekata pandemije i globalne krize koju je pandemija izazvala, važno je posvetiti pažnju različitim modalitetima javnog diskursa, odnosno specifičnim diskursima u javnoj sferi, među kojima su svakako najznačajniji politički, ekspertski i medijski diskurs.

Predstavnici vlasti država posegli su za različitim oblicima „kriznog komuniciranja“ kako bi ubedili ljude da se pridržavaju propisanih mera i

je 20 istraživačkih timova koji su se fokusirali na istraživanje različitih aspekata aktuelne krize i njenih implikacija na živote ljudi i na različite sfere društvene stvarnosti. Na temelju tih istraživanja nastalo je 20 tematskih zbornika.

na taj način se suprotstavili širenju pandemije. Donošenje i sprovođenje mera suzbijanja zaraze podrazumevalo je da se one moraju obrazložiti, utemeljiti i opravdati kroz različite diskurse. Samim tim, politički akteri su se tokom pandemije oslanjali na različite diskurzivne strategije legitimizacije (Poleti Ćosić, 2021). Istovremeno, neretko je preispitivan diskurs predstavnika vlasti o krizi, budući da su ga različiti akteri dovodili u sumnju, između ostalog, i zbog nedostatka doslednosti i transparentnosti u javnoj komunikaciji (Radibratović, 2021: 120).

Kako je reč o zdravstvenoj krizi, poseban značaj u „kriznom komuniciranju“ dobili su medicinski stručnjaci. Međutim, teško da možemo govoriti o medicinskom diskursu u jednini, budući da je pandemiju u mnogim državama, kao i u lokalnom kontekstu, pratila proliferacija ovog diskursa, te su se stručnjaci, koristeći različite diskurzivne konstrukcije virusa i rizika koje nosi po zdravlje pojedinca i javno zdravlje, sukobljavali u javnoj areni, podržavajući ili osporavajući mere koje je vlada propisala.

Mediji su pružali diskurzivni okvir za razumevanje pandemije, ali i teren na kom su se različiti diskursi, uključujući napred navedene, susretali i sukobljavali u borbama oko značenja i mogućih pravaca delanja. Značaj medija, u oba navedena aspekta, leži u tome što njihovi sadržaji formiraju horizont svakodnevnog znanja o svetu, promovišući i privilegujući određena značenja. Mediji predstavljaju jednu od ključnih institucija označavajuće prakse, to jest „proizvodni pogon značenja“, koji ima važnu ulogu u stabilnosti poretka, kao svojevrsna infrastruktura za formiranje različitih diskursa u društvu (Milivojević, 2015). Samim tim, jasna je i uloga i značaj medija u kriznim trenucima, u kojima je uzdrmana stabilnost simboličkog poretka. Divergentnost medijskog polja, specifična uloga i značaj novih medija i kanala komunikacije (posebno različitih društvenih mreža), dodatno su zakomplikovali diskurzivni pejzaž pandemije.

Imajući navedeno u vidu, jasno je zašto analiza diskursa predstavlja važan oslonac istraživačima u pokušaju da protumače procese diskurzivnog uobličavanja pandemije, njome izazvane krize i odgovora na krizu. Imenovanje i klasifikovanje su fundamentalni društveni procesi, procedure kojima društveni akteri klasifikuju svet oko sebe, a društvene klasifikacije postaju i cilj i oružje u simboličkim borbama i tako predstavljaju samo izvorište simboličke dominacije (Bourdieu, 2018: 53). U tom svetlu, kritička analiza diskursa nudi specifičnu vizuru i konceptualni aparat kroz koji se može doći do dubinskih uvida u značenjske aspekte pandemijske krize. U analizi diskurzivnih strategija i retoričkih sredstava upotrebljivanih u debatama u javnoj areni, kritička analiza diskursa pruža istraživačima brojne alatke za rekonstrukciju i interpretaciju simboličkih borbi, koje imaju za cilj nametanje dominantnog određenja pandemije, te povratno „ohrabruju određene pravce delanja, a neke druge čine manje verovatnima“ (Spasić, 2013: 100).

S tim u vezi, ne treba izgubiti iz vida da su pandemija i prateća kriza omogućile novi pogled na društvenu stvarnost, na značenjske komplekse od kojih je satkana i sukobe koji ih proizvode ili osporavaju. Stoga, pandemija i konkretni događaji u društvu tokom pandemije mogu da se posmatraju i kao „prosvetljujući incidenti“ (Živković, 2012: 16), kondenzacije ili kristalizacije tema, koje u sebi sažimaju ambivalencije i „neuralgične tačke“ oko kojih se okreću suprotstavljena gledišta, opcije ili narativi, i tako „razotkrivaju“ ono što se u društvu uzima zdravo za gotovo. Drugim rečima, pandemija je ogolila i učinila vidljivijim osobine simboličkog poretka jednog društva, a posebno relativno stabilna simbolička razgraničenja koja već postoje u njemu. Analizom diskursa mogu se steći uvidi i u ove podrazumevajuće diskurzivne konstrukcije i društvene klasifikacije, koje u novim uslovima krize izbijaju na površinu, kada može doći do njihovog destabilizovanja, okoštavanja ili intenziviranja. Primenom kritičke analize diskursa, tako, osim proučavanja *kako različiti diskursi oblikuju pandemiju*, možemo dobiti odgovor i na pitanje *šta saznajemo o društvu kroz diskurse u/o pandemiji*.

Kritička analiza diskursa

Od istraživanja apstraktnih jezičkih struktura, preko spuštanja na nivo svakodnevice i spontanog govornog jezika, do težnje da se on poveže s društvenim fenomenima i da se potonji iz njega iščitavaju, upotreba jezika našla se u središtu pažnje savremenih društvenih i humanističkih nauka u drugoj polovini XX veka. Istraživački poduhvati preduzeti na planu proučavanja jezika u različitim naučnim disciplinama poput lingvistike, semiotike, filozofije, sociologije i antropologije, rezultovali su novom konceptualizacijom odnosa između jezika i društva, odnosno posmatranjem jezika kao društvene prakse.

Nova istraživačka praksa, posebno potaknuta nastankom posmodernizma i širenjem socijalnog konstrukcionizma osamdesetih godina prošlog veka, u središte svog interesovanja stavlja jezik, budući da se polazi od ideje da su upotreba jezika i njene posledice od primarne važnosti za razumevanje društvenog života (Ber, 2001: 206; Susen, 2015). U sociologiji se niz promena – kao što su uvođenje pojmova iz humanističkih nauka, pridavanje centralne važnosti narativima u analizi različitih društvenih pojava, promena fokusa s društvenog delanja na kulturne performanse – koje su zajedno prepletene s porastom interesovanja za upotrebu jezika, neretko označava terminom „kulturni obrt“ (Alexander, 2021). U ovom kontekstu, postalo je široko prihvaćeno da je diskurs ono što transformiše svet koji nas okružuje u svet bremenit značenjem, te ne čudi što upravo u

tom periodu analiza diskursa kao *teorija i metod* doživljava procvat. Interdisciplinarnost, tačnije svojevrsna „krosdisciplinarnost“, odlika je analize diskursa od samih njenih početaka, dok je u kasnijim fazama razvoja došlo do povećanja integracije na širokom polju proučavanja jezika u upotrebi (Van Dijk, 2007: xxiii), te se danas više govori o *studijama diskursa*.

Artikulacija jedinstvene definicije analize diskursa nije lak zadatak, kako zbog činjenice da se ona u različitim oblicima danas javlja u većini humanističkih i društvenih nauka tako i zbog toga što ne postoji slaganje niti jedinstveno prihvaćen kriterijum prema kojem bi se tvrdilo da je reč bilo o metodu, istraživačkoj tehnici, istraživačkom programu ili o interdisciplinarnoj oblasti proučavanja. Pojam analize diskursa pokriva širok spektar raznovrsnih istraživačkih postupaka, koji često imaju veoma različita istraživačka pitanja, metode i teorijsku pozadinu (Ber, 2001: 211). Za teškoće u pogledu određenja analize diskursa zaslužno je postojanje različitih shvatanja pojma diskurs, od toga da je diskurs 1) jedinica teksta veća od rečenice, preko shvatanja diskursa kao 2) jezičke upotrebe, sve do podvođenja pod pojam diskursa 3) širokog raspona društvenih praksi koje uključuju jezičke i nejezičke aspekte (Schiffrin, Tannen and Hamilton, 2001: 1).

Različiti tipovi analize diskursa se grubo mogu podeliti na dve vrste – prvu, koja obuhvata one koji se isključivo zanimaju za lingvističke aspekte analizirane građe, to jest u kojima se istražuje diskurs da bi se saznalo nešto o jeziku (analiza diskursa u formalnoj lingvistici), i drugu, u koju spadaju tipovi lingvističke analize koji nude nove spoznaje o društvu ili drugim aspektima ljudskog života (kritička analiza diskursa, pa zatim i analiza diskursa u sociologiji, antropologiji, psihologiji i drugim naukama). Prema definiciji Vivijen Ber, analiza diskursa predstavlja analizu teksta koja treba da otkrije bilo diskurse koji deluju u njemu bilo jezička i retorička sredstva koja se koriste pri konstrukciji diskursa (Ber, 2001: 234). Ova definicija, međutim, ispušta iz vida pristupe koji se odnose na istraživanje diskursa u lingvistici, kao i one u kojima se pojam diskursa ne svodi na njegove tekstualne aspekte, kao što su pristupi inspirisani teorijom Mišela Fukoa, odnosno različiti oblici poststrukturalističke analize diskursa. S druge strane, prednost ove definicije je to što ona istovremeno ukazuje na analizu jezičkih i retoričkih sredstava kojima je neki govorni događaj ili isečak diskursa izgrađen, kao i na istraživačke postupke u kojima se sprovodi „raščlanjavanje diskursā“ (Ber, 2001: 211), identifikacija apstraktnijih diskursa koji uokviravaju neku temu ili postoje u nekom polju društvenih odnosa. Diskurs se u ovom značenju može odrediti kao konstrukcija ili označavanje nekog domena društvene prakse iz specifične perspektive (Fairclough, 1995: 94), odnosno kao skup značenja, metafora, predstava, slika, priča, iskaza koji zajedno proizvode određenu verzi-

ju događaja (Ber, 2001: 83). Prema Zusenovoj definiciji, analiza diskursa predstavlja interpretativni pristup sistematičnog proučavanja značenjskih aspekata društvenog života, utemeljen na ideji da je hermeneutički orijentisano pristupanje društvenim fenomenima i praksama jedan od ključnih zadataka kritičke društvene nauke (Susen, 2015: 64). Ova definicija ističe bitne karakteristike pojma, ali u njoj se analiza diskursa praktično poistovećuje s kritičkom analizom diskursa, specifičnim pristupom u okviru šireg polja proučavanja diskursa.

Kritička analiza diskursa (CDA) počela je da se razvija iz kritičke lingvistike krajem '70-ih godina XX veka, ali su ključna dela koja su utrli put njenom bržem razvoju nastala tokom '80-ih i početkom '90-ih.⁶ Ovaj pristup izlazi izvan okvira tradicionalne lingvistike i odlikuje ga interesovanje za društvenu konstituisanost diskursa i njegov povratni uticaj na društvo. Od svojih početaka, CDA je afirmisala značaj koji na sazajnom planu daje lingvistički orijentisana analiza diskursa zasnovana na društvenoj teoriji, koja je u isto vreme čvrsto usidrena u društvenoj stvarnosti i odlikuje je interesovanje za društvene probleme i nejednakosti.

Sa CDA pristupom u analizi diskursa, u centar pažnje su došla pitanja moći, dominacije, društvenih nejednakosti, kao i značaj kategorija kao što su rod, rasa i klasa u proučavanju teksta i govora. To je zasnovano na raširenom uverenju da je diskurs duboko ugrađen u društvo i kulturu, pa stoga i nužno isprepletan odnosima moći u društvu (Van Dijk, 2007: xxv). Cilj CDA je da razotkrije društvene nejednakosti onako kako se one izražavaju, konstituišu i legitimišu u diskursu (Wodak and Meyer, 2009: 10). Moć, naročito institucionalno reprodukovana moć, centralna je tema kritičke analize diskursa, a glavna područja istraživanja su politički diskurs, mediji, marketing, ideologija, rasizam, institucionalni diskurs (Blommaert, 2005).

Kritička analiza diskursa se bavi jezikom kao društvenom praksom i podrazumeva dijalektički odnos između konkretnog komunikacijskog događaja i u njemu ispoljenog diskursa, s jedne strane, i institucija i društvenih struktura koje ga „uokviruju“, s druge. Društvene strukture uobličavaju diskurs, koji onda može povratno da utiče na njih. Diskurs pomaže u reprodukciji sistema, ali može i da doprinese njegovoj promeni (Fairclough and Wodak, 1997; Wodak and Busch, 2004). Time se uključuje u sliku još jedna bitna odlika CDA kao pristupa – društvena angažovanost, uz

6 Smatra se da je prekretnica bilo objavljivanje tri knjige autora koji i danas predstavljaju ključne figure kritičke analize diskursa: „Prejudice in Discourse“ Teuna van Dajka (Van Dijk, 1984), „Language, Power and Ideology“ Rut Vodak (Wodak, 1989) i „Language and Power“ Normana Ferklafa (Fairclough, 1989). Na samom početku devedesetih osnovan je časopis *Discourse and Society* i time je otpočela institucionalizacija kritičke analize diskursa (Wodak and Meyer, 2009: 3).

koju idu emancipacijski ciljevi. Iz tog ugla, nije dovoljno uočiti društvene dimenzije jezičke upotrebe, već analiza treba da ima povratne posledice na društvo. Zadatak kritičke analize diskursa tako postaje, uz razotkrivanje institucionalno reprodukovane moći u društvu, davanje glasa onima koji su nevidljivi, odnosno zastupanje „gubitnika“ u društvenom životu – siromašnih, isključenih i marginalizovanih po različitim osnovama (Fairclough, 2001: 125, Blommaert, 2005: 24–25). Međutim, predmet istraživanja ne moraju nužno da budu ogoljeni odnosi dominacije. Kritička analiza diskursa može da se bavi preispitivanjem validnosti najrazličitijih društvenih kategorija koje se uzimaju zdravo za gotovo, i u svakodnevnom govoru i u nauci (Susen, 2015: 67).

Ako se vratimo na ključne figure i „škole“ CDA, i kod njih postoje značajne razlike. Rut Vodak je zajedno sa saradnicima razvila „istorijski pristup analize diskursa“, u kojem se iz okrilja kritičke teorije, primenom teorije argumentacije i identifikovanjem „toposa“, određeni diskurs posmatra u svojoj istoričnosti i prate se njegove dijahronijske promene (Wodak, 2001: 64–65). U istraživačkom postupku, najpre se analiziraju istorijski dokumenti, zatim se porede s podacima prikupljenim etnografskim istraživanjem i intervjuima, da bi se na kraju u analizu uključila i široka lepeza građe iz medija, uključujući vesti, politički diskurs, komentare čitalaca i tako dalje (Blommaert, 2005: 28). Norman Ferklafl predlaže ambiciozni istraživački pristup, koji u analizi ne izostavlja nijednu od tri faze: deskripciju, interpretaciju i objašnjenje (Fairclough, 1989: 26). U deskriptivnoj fazi se, tako, analiziraju tekstualno-lingvističke odlike diskursa, u fazi interpretacije se uključuju ideološki okviri koji su prisutni u građi, dok u završnoj fazi istraživač treba, uz pomoć društvene teorije, da objasni uzroke takvih diskurzivnih praksi (Slembrouck, 2001: 38–39; Blommaert, 2005: 29–30). Ferklafl ističe da treba obratiti pažnju na to da li postoje strukturni i diskurzivni činioci koji „ometaju“ analizu nekog društvenog problema i da li je društvenom poretku (kao mreži društvenih praksi i poretku moći) u određenom smislu „potreban“ taj društveni problem kako bi se poredak održao i dalje reprodukovao (Fairclough, 2001: 125–126). Teun van Dajk je osnivač sociokognitivnog modela kritičke analize diskursa, koji posmatra diskurs u okviru trougla koji čine diskurs, kognicija i društvo. Prema Van Dajku, korisnici jezika su ujedno članovi određenih društvenih grupa i samim tim govore, pišu i razumevaju stvarnost i događaje iz tih konkretnih društvenih pozicija. Van Dajkova analiza ideološkog diskursa podrazumeva uzimanje u obzir svih nivoa teksta i konteksta, kao i širu društvenu pozadinu komunikacijskog čina. Uzevši u obzir prirodu ideologija koja se zasniva na polarizaciji društvenih grupa, analiza diskurzivnih strategija društvene borbe posmatra polazeći od para Mi i Oni. Osnovna diskurzivna strategija je strategija pozitivnog predstavl-

ljanja sopstvene grupe uz negativno prikazivanje suprotstavljene grupe (Van Dijk, 2006).⁷ O karakteristikama Van Dajkovog pristupa biće više reči u nastavku, budući da je upotrebljen u oba istraživanja koja su predmet analize u ovom tekstu.

Ostavljajući po strani razlike između ova tri pristupa, možemo sumirati da su njima zajednički istraživački zahtevi: 1) da se nužno integrišu znanja iz lingvistike i društvenih nauka; 2) da se u istraživački fokus postave institucionalni aspekti proizvodnje i reprodukcije diskursa; i 3) da analiza diskursa rezultira pojačanom svešću i kod naučnika i kod običnih aktera o isprepletanosti diskursa, nejednakosti i moći (Blommaert, 2005: 6, 33–34). Osim toga, kritička analiza diskursa može da pruži istraživačke alatke za razotkrivanje društvenih fenomena koji su bili izuzeti iz dotadašnjih okvira naučnog proučavanja. Zahvaljujući tome, analiza diskursa može da „otvori“ tekstove, pokrene nove teme istraživanja i inovativne načine za njihovu interpretaciju. Osim neposredne društvene kritike u uobičajenom značenju, „kritičko“ u kritičkoj analizi diskursa upravo može da bude poziv da se „manje ozbiljne“ društvene pojave ne uzimaju zdravo za gotovo i da se razotkriju njihova kompleksnost i uticaj koji vrše na društveni svet (Wodak, u: Kendall, 2007).

Pandemija i simbolički poredak u Srbiji: primena analize diskursa

Uzimajući navedeno u obzir, postaje jasno zašto je deo istraživačkog tima na projektu „Pandemija i simbolički poredak“, u pokušaju da bolje razume i adekvatno interpretira konkretne aspekte pandemijske krize kojima su pojedinačna istraživanja bila posvećena, svoj teorijski, metodološki i/ili interpretativni okvir u određenoj meri zasnovao na konceptima i tehnikama izgrađenim u tradiciji kritičke analize diskursa. Bilo da je reč o diskurzivnim strategijama legitimizacije protivpandemijskih mera (Poletić, 2021), modalitetima neoliberalnog diskursa tokom pandemije (Pešić, 2021), konstrukciji političkog autoriteta u javnom diskursu (Spasić, 2021b), javnim debatama u praksama Srpske pravoslavne crkve tokom pandemije (Resanović, 2021) ili „takmičarskom diskursu“ političkog vrha u Srbiji (Petrović Trifunović, 2021), kritička analiza diskursa i različite

7 Neke pojedinačne diskurzivne strategije jesu: generalizacija i konkretizacija, personalizacija, istorijska analogija, dehumanizacija, animalizacija, retoričko sredstvo ukazivanja na opštu poznatost, pozivanje na saosećanje, manipulisanje ulogama žrtve i krivca, kao i različite strategije „očuvanja obraza“, poput semantičkog poteza prividnog poricanja („Nisam rasista, ali...“), uz pomoć kog se najpre daje pozitivna ocena o sebi, a odmah zatim i negativno prikazivanje drugoga (Van Dijk, 2006).

istraživačke tradicije nastale u njenim okvirima, pokazali su se kao heuristički i istraživački plodan oslonac ili dopuna u koncipiranju istraživanja. U nastavku ćemo, na primeru poslednja dva istraživanja, pokušati da pokažemo kako je u praksi sprovedena integracija socioloških pristupa i kritičke analize diskursa, a u cilju preispitivanja prednosti i izazova s kojima se takvi empirijski poduhvati suočavaju.

Potruga za dvostrukim teorijsko-metodološkim uporištem: teorija civilne sfere i kritička analiza diskursa

U prvom istraživanju o kojem će biti reči u ovom radu, posvećenom debatama o praksama Srpske pravoslavne crkve (SPC) tokom trajanja pandemije (Resanović, 2021), glavni teorijski oslonac predstavlja teorija građanske sfere (CST) Džefrija Aleksandera (Jeffrey Alexander), a kritička analiza diskursa je upotrebljena kao dodatni interpretativni instrument.

U ovom radu analizirane su diskurzivne strategije i retorička sredstva koja su se koristila u simboličkim okršajima između predstavnika SPC i njihovih kritičara. Ubrzo po izbijanju pandemije u javnoj sferi pojavila se žustra debata o adekvatnosti ponašanja SPC u uslovima zdravstvene krize, koja se tokom narednih godinu dana periodično iznova „razbuktavala“, uglavnom u slučajevima kada bi crkva iznova organizovala događaje koji nisu bili u skladu s propisanim merama. Povod za izbijanje ovih simboličkih sukoba bio je taj što je SPC organizovala liturgiju i pričest u različitim gradovima u Srbiji, prekršivši time novouspostavljena pravila ponašanja u uslovima vanrednog stanja, nakon čega je usledila oštra kritika koju su predstavnici „građanske sfere“ uputili crkvenim zvaničnicima (više o događajima koji su bili mete sporenja u: Resanović, 2021; Vukomanović, 2021; Jovanović, 2022).

U teorijskom pogledu, glavni oslonac u istraživanju je predstavljala teorija građanske sfere razvijena u okviru kulturne sociologije, istraživačke tradicije u sociologiji koja je u protekle tri decenije, prvo u američkoj sociologiji, a onda i šire, reafirmisala važnost sociološke analize usmerene na razumevanje i objašnjenje procesa stvaranja značenja, ističući, na jedan osobeni način, da je taj proces integralni deo svih društvenih procesa (Alexander and Smith, 2003). Programski tekst (Strogi program, Alexander and Smith, 2003) i rani radovi značajni za formativni period ovog istraživačkog programa kao glavno načelo ističu da kulturu treba tretirati kao jaku „nezavisnu varijablu“ koja poseduje relativnu autonomiju u oblikovanju društvenih procesa i institucija. Obezbeđivanje analitičke autonomije kulture predstavlja preduslov za potonju rekonstrukciju kulturnih struktura „gustim opisom“, koji treba da omogući mapiranje kul-

turnih (značenjskih) struktura (Alexander and Smith, 2003: 14). Iako je kulturno-sociološkoj analizi podvrgnut širok spektar različitih društvenih fenomena, ona se pokazala posebno plodnim polazištem za analizu građanskog društva kao mesta gde se konkretizuju difuzni moralni autoritet i pritisak javnosti (Alexander, 2006; Kivisto and Sciortino, 2015; Alexander, 2018). Građanska sfera je konceptualizovana kao sistem kulture i institucija koji se bazira na obavezujućim univerzalističkim normama uzajamnog poštovanja, jednakosti i autonomije (Alexander, 2006). Polazna ideja je da je u osnovi civilnog društva „kôd“ ili „diskurs“ sazdan od seta binarnih opozicija koji međusobno povezuju tri dimenzije civilnog društva – aktere, društvene odnose i institucije, a koji je strukturisan prema određenom obrascu (Alexander and Smith, 2003: 121). Postoje dva pola ovog diskursa – demokratski i antidemokratski,⁸ pri čemu demokratski kôd predstavlja osnovu diskursa slobode, te on određuje karakteristike aktera, društvene odnose i institucije koji su adekvatni za društvo koje demokratski funkcioniše, a njegov opozit je antidemokratski kôd (Alexander and Smith, 2003: 123). Binarna struktura diskursa građanskog društva predstavlja temelj na osnovu kojeg društvene zajednice grade priče koje usmeravaju njihov svakodnevni politički život.

Doprinosi koji su ostvareni na planu istraživanja značenjskih struktura građanskog društva, odnosno značaja društvenog jezika u političkom životu, predstavljaju razlog zbog kojeg je ovo teorijsko stanovište odabrano za analizu diskurzivnih konstrukcija i simboličkih obrazaca koji su se uspostavili u debatama između predstavnika građanske i crkvene sfere. U tom teorijskom ključu, građanskoj i crkvenoj sferi se u istraživanju pristupilo kao relativno autonomnim sferama,⁹ a pažnja je prilikom analize usmerena na upotrebu binarnog diskursa u debatama, korišćenog za potrebe konstrukcije „pozitivnih“ i „negativnih“ aktera, odnosa i institucija u uslovima pandemije.

8 Diskurzivno konstruisan demokratski akter je aktivan, autonoman, racionalan, razuman i smiren, dok je njegova suprotnost diskurzivna konstrukcija antidemokratskog aktera koji se smatra pasivnim, zavisnim, iracionalnim, nerazumnim i razdražljivim. Odnose među akterima koji pripadaju demokratskoj strani koda karakteriše otvorenost, poverenje, kritički kapacitet, poverljivost i direktnost, dok one s antidemokratske strane karakteriše tajnovitost, sumnjičavost, poslušnost, sklonost ka obmani i kalkulacijama. Kada su u pitanju institucije, kao treći konstitutivni element sfere građanstva, njima se, kada se konstruišu kao demokratske, pripisuje zakonska regulacija, poštovanje zakonskih odredbi, jednakost, inkluzivnost i impersonalni karakter. Suprotno, diskurzivno konstruisane odlike antidemokratskih institucija su arbitrarnost, demonstracija sile, hijerarhijska struktura, isključujući karakter i personalizam (Alexander and Smith, 2003: 123; Alexander, 2006: 57–59).

9 Više o tenzijama koje mogu postojati na relaciji između ove dve sfere u: Alexander, 2018.

Kulturna sociologija ne nudi pak jasna uputstva, set precizno definisanih istraživačkih strategija koje treba usvojiti kako bi se izvelo istraživanje. Aleksander i saradnici smatraju „gust opis“ metodološkim načelom kulturne sociologije, koji najadekvatnije obezbeđuje hermeneutičku rekonstrukciju kodova, narativa i simbola (Alexander and Smith, 2003: 13). Termin gust opis preuzimaju iz interpretativne antropologije Kliforda Gerca (Clifford Geertz), u kojoj se on odnosi na hermeneutički pristup koji teži razumevanju društvenih izraza koji na površini deluju zagonetno. Na tom tragu, predstavnici kulturne sociologije tvrde da primena gustog opisa omogućava mapiranje kulturnih (značenjskih) struktura, a potom i tumačenje i objašnjenje načina na koji „kultura posreduje i usmerava ono što se zaista događa u društvenom svetu“ (Alexander and Smith, 2003: 14). Jasno je naglašeno da je gust opis kao „heuristički projekat“ (Alexander and Smith, 2003: 22), odnosno metafora celog teorijsko-metodološkog postupka (Resanović, 2018), kompatibilan s primenom različitih istraživačkih strategija za prikupljanje i analizu podataka, kako onih koji se vezuju za tradicionalno shvaćenu društvenu nauku (i kvalitativne i kvantitativne orijentacije¹⁰) tako i onih iz domena humanističkih disciplina (Alexander and Smith, 2003; Reed and Alexander, 2008).

U ovom istraživanju je uveden i pomoćni oslonac, koji je pružila kritička analiza diskursa. Ova dva pristupa mogu biti kompatibilna jer se kritička analiza diskursa, kao i kulturna sociologija, bavi proučavanjem simboličkih dimenzija društvenog poretka. Pokušaji da se ova dva pravca načine komplementarnim u empirijskim istraživanjima već su ostvareni, kao u slučaju istraživanja novinarstva kao stuba komunikativne sfere, na primeru izveštavanja o ubistvima novinara *Šarli ebdoa* (Luengo and Ihlebæk, 2019), gde je kulturna sociologija predstavljala glavnu teorijsku inspiraciju, a kategorije kritičke analize diskursa su primenjene kako bi se izbliza sagledao korpus prikupljenih novinskih članaka.

Pored toga što je ovim pristupima zajedničko stremljenje da se dopre do značenjskih supstrata društvenog života, zajednički im su im i normativni karakter i želja da se iskorači iz akademske kule od slonovače, te da se naučnim saznanjima doprinese rešavanju pitanja u javnom i svakodnevnom životu (više o sličnostima u: Petrović Trifunović, 2016). Međutim, dok se kritička analiza diskursa bavi najpre kompleksnim relacijama između dominacije i diskursa, teorija građanske sfere manje pažnje poklanja razobličavanju uspostavljenih režima distribucije moći, a više zajedničkim

10 Iako se u metodološkim tekstovima kulturne sociologije insistira na jednakopravnom uvažavanju kvalitativne i kvantitativne orijentacije, skoro sva empirijska istraživanja dosad sprovedena u ovim teorijskim okvirima tekstualno su zasnovana, te bez sumnje možemo govoriti o dominaciji kvalitativne orijentacije.

značenjima, kulturnim kodovima koje ljudi dele, i kolektivnim obavezama i osećajima koji iz toga proizlaze, te stoga i pitanjima mogućnosti „građanske popravke“ (*civil repair*) u situacijama kada je ugrožena sama građanska sfera. No, ostavićemo po strani, Buravojevim jezikom rečeno, javni karakter oba pristupa (Burawoy, 2005), budući da za istraživanje o kojem je ovde reč on nije bio od centralne važnosti, već je kritička analiza diskursa prvenstveno uvedena kao dodatni oslonac, koji omogućava da se analitički fokus u radu stavi na formu i na retorička sredstva diskurzivnih strategija. Pošto specifični metodi koji se primenjuju u sklopu kritičke analize diskursa nisu homogeni (Weninger, 2008: 145), treba naglasiti da je u slučaju ovog istraživanja najkorisnija bila Van Dajkova kritička analiza diskursa, koja je preciznije usmerila analizu u pravcu diskurzivnih strategija koje su predstavnici SPC i njihovi kritičari koristili kako bi definisali jedni druge i sami sebe (Van Dijk, 1992, 2005). Istraživanje je nadahnu-to tezom da svako svojstvo diskursa koje izražava, uspostavlja, potvrđuje ili naglašava mišljenje, perspektivu ili poziciju kojom se ostvaruju interesi vlastite grupe, posebno u širem društveno-političkom kontekstu društvene borbe, može biti uključeno u kritičku analizu diskursa (Van Dijk, 2005: 22). Spajanje kulturne sociologije s ovom verzijom kritičke analize diskursa dodatno je bilo olakšano činjenicom da postoji homologija između binarizma aleksanderovskog građanskog koda i Van Dajkovog binarizma Mi-Oni. Treba, međutim, naglasiti da se nije pošlo od unapred strogo i precizno definisanih grupa Mi-Oni, kako u pogledu njihovog sastava tako i njihovih karakteristika, već od pretpostavke da su one samo delimično formirane pre početka debata, a u analizi se potom pratilo kako su se kroz diskurs konstituisale, koga su sve uključivale, a koga isključivale, i koje osobine su članovi grupa pripisivali sebi, a koje drugima.

U pogledu samog sprovođenja istraživanja, treba reći da je prvi izazov predstavljala selekcija građe. Ona uvek zavisi od predmeta i ciljeva istraživanja koji su unapred bili postavljeni, ali jasno određenje predmeta i cilja ne znači nužno da će izbor iskustvenog materijala biti nedvosmislen. U ovom slučaju, dilemu je predstavljalo to da li, pored medijske građe (novinskih članaka, televizijskih emisija) i saopštenja SPC (koja su bila dostupna kako na crkvenim sajtovima tako i u medijima), treba izabrati i sadržaje s društvenih mreža (Fejsbuk, Tviter), budući da su društvene mreže bile važan prostor na kojem su se vodili ovi simbolički okršaji. Iako se javna borba rasplinula na društvenim mrežama, doneta je odluka da se ova vrsta građe ipak ne uvrsti, već da se u analizu uključe samo medijski sadržaji i zvanična saopštenja SPC i njenih eparhija, budući da mediji predstavljaju mesto gde su se tipovi argumentacije u simboličkim borbama kristalizovali. Odabrano je da se uključe članci iz dnevnih

i nedeljnih novina, internet novinskih portala, kao i televizijske emisije, a prilikom selekcije pretraživanje se vršilo prema ključnim rečima, kao i prema datumima, pošto su se ove debate pojavljivale u tačno određenim vremenskim intervalima (prvenstveno uoči proslave Uskrsa 2020. godine, a zatim su pratile i procese organizacije i realizacije sahrana crkvenih zvaničnika preminulih od posledica kovida). Izabrani su mediji koji zauzimaju različite pozicije u medijskom polju u žanrovskom („ozbiljne“ ili tabloidne novine), ali i političkom smislu, te su se u građi našle dnevne novine Danas, Blic, Informer, nedeljnici Vreme, NIN, onlajn portali N1, Nova, Javni servis, Slobodna Evropa, Al Jazeera, Remarker, kao i jedna epizoda televizijske emisije Utisak nedelje, posvećena baš temi pričesti u uslovima pandemije. Za potrebe istraživanja je kreiran namerni uzorak, pri čemu je prilikom odabira tekstova korišćena pretraga po datumima (pregledani su tekstovi iz odabranih dnevnih novina, nedeljnika ili s internet portala nedelju dana pre i nakon događaja koji su kreirali debate u javnom prostoru i izabrani oni koji su se bavili ovom temom), kao i po ključnim rečima (izabrani su svi oni tekstovi koji su u posmatranom vremenskom periodu – od izbijanja pandemije do kraja 2020. godine – imali oznake „crkva/SPC/Srpska pravoslavna crkva“, „liturgija“, „pričest“, „patrijarh/patrijarh Irinej“, „Amfilohije“). Dvostruki kriterijum selekcije je odabran kako bi se uključili svi relevantni tekstovi u jeku debata, čak iako ih urednici nisu označili ovim ključnim rečima, a paralelno je korišćena i selekcija po ključnim rečima kako se ne bi preskočili oni tekstovi o proučavanoj temi koji se nisu pojavljivali samo u periodu najžustrijih debata. Sav sadržaj koji je analiziran bio je dostupan onlajn, što je umnogome olakšalo proces prikupljanja građe, posebno u uslovima pandemije, kada je istraživanje i sprovedeno.

Analiza podataka je motivisana načelima hermeneutičke interpretacije i kritičke analize diskursa. U ključu Van Dajkovih istraživanja (Van Dijk, 2005, 2006), u građi se prvenstveno tragalo za diskurzivnim strategijama a) pozitivnog samopredstavljanja, takozvanog očuvanja obraza, i b) negativnog prikazivanja suprotstavljene grupe. Ispitalo se šta se kaže i kako se kaže onda kada delanje vlastite grupe treba da se legitimizuje, a delovanje druge grupe koja ima udela u sporu da se delegitimizuje.

Tokom analize vodilo se računa o razlici između medijskog diskursa u užem smislu (izveštavanja novinara o temi) i govora predstavnika SPC, odnosno govora kritičara Crkve koji nisu medijski akteri, poput aktivista i javnih intelektualaca. Kada bi se u analiziranim medijskim tekstovima našao citat preuzet iz nekog javnog obraćanja bilo kog aktera uključenog u ovu debatu (sveštenika, javnog intelektualca ili predstavnika vlasti), tra-

galo se za originalnim obraćanjem u celosti, pa se potom ispitivalo na koji način, koji deo i čijeg obraćanja, koji mediji preuzimaju i kako ga komentarišu, u cilju rekonstrukcije i detaljne interpretacije strategija medijskog uokviravanja.

Opisani su i protumačeni načini na koje se sistematski koristio jezik u ovim debatama za potrebe diskurzivnog konstruisanja razlike „mi“ naspram „njih“, a posebna pažnja je posvećena statusu termina građanskog koda u ovim konstrukcijama. U skladu s tim, analizirali su se primeri kada predstavnici građanske sfere koriste negativne termine građanskog koda (nerazumnost, arogantnost, neodgovornost) kako bi predstavili ponašanje zvaničnika SPC u pandemiji koje nije odgovaralo protivepidemijskim merama, i ispitivalo se da li i kada se koriste termini pozitivne strane građanskog koda kako bi se predstavilo svoje delanje i/ili delanje drugih aktera u pandemiji (razumnost, racionalnost, odgovornost prema društvu). Potraga za terminima građanskog koda nije ograničena na diskurs predstavnika građanske sfere, već je analizirano da li predstavnici SPC koriste iste ove pojmove kako bi delegitimizovali svoje kritičare, odnosno legitimizovali svoje delanje i tako konstruisali, katkad na neočekivane načine, vlastitu grupu i Njih. Iako su u fokusu bili termini građanskog koda, u analizu su uključene i one strategije i retorička sredstva koja nisu uobičajena terminima ovog koda, već svoju snagu crpe iz drugih diskursa, posebno nacionalističkog (npr. figura izdajnika i stranih plaćenika). Kritička analiza diskursa je bila važan oslonac i u ovom koraku u analizi, imajući u vidu da upravo nacionalizam predstavlja jednu od važnih istraživačkih tema za predstavnike kritičke analize diskursa (Wodak, 2017), koji teže da razotkriju vezu između ovog diskursa i diskriminacije u današnjim društvima.

Pored navedenog, u analizu je uvršćena i razlika između diskursa aktera i njihove prakse, te iz interpretativnog okvira nisu izostavljeni oni primeri u kojima je jedan tip ponašanja propagiran u medijima, dok su isti ti akteri organizovali događaje koji su u suprotnosti sa zagovaranim tipom ponašanja. Medijski prenosi ovih događaja su upravo bili izvor na temelju kog se ispitivalo postoji li raskorak između diskursa i prakse, u ovom slučaju, u prvom redu između govora i delanja predstavnika SPC.

Na kraju, treba naglasiti da je interpretacija diskurzivnih strategija u skladu s pravilima kritičke analize diskursa kontekstualno zasnovana. Preduslov za ostvarenje ovog interpretativnog zahteva predstavljalo je već stečeno razumevanje o tipovima simboličkih podela i simboličke geografije na osnovu postojeće obimne literature o ovim temama (Živković, 2012; Spasić, 2013; Spasić i Petrović, 2012).

Analiza takmičarskog diskursa u Srbiji tokom pandemije: Mi i Oni u imaginarijumu simboličke geografije

Drugo istraživanje na koje ćemo se osvrnuti imalo je za cilj da iz medijske građe rekonstruiše „takmičarski diskurs“ u javnim nastupima državnog vrha u Srbiji tokom pandemije, a zatim da ga interpretira u kontekstu specifične simboličko-geografske pozicije ovog društva i ranije postojećih diskursa u njegovoj javnoj sferi (Petrović Trifunović, 2021). Inspiracija za istraživanje potekla je od uvida da je odgovor pojedinačnih država na pandemiju i krizu koju je pandemija iznedrila neretko poprimalo elemente međudržavnog takmičenja. Rano u toku pandemije, ovakav diskurs označen je kao „biopolitički nacionalizam“ (De Kloet, Lin and Chow, 2020). Jedan od ciljeva istraživanja bio je upravo da se rekonstrukcijom ovog diskursa iz medijske građe ispita o kakvoj vrsti nacionalizma je reč.

Početni korak u istraživanju bio je da se identifikuje diskurs državnog vrha Srbije o „odgovoru države“ na krizu izazvanu pandemijom, odnosno da se najpre izvrši „rašćlanjavanje diskursa“ (Ber, 2001: 211). U slučaju ovog istraživanja, raščlanjavanje je sprovedeno isključivo kako bi se analitički izolovao takmičarski diskurs, dok su drugi diskursi prisutni u javnoj areni, pa tako i javne debate u kojima se diskutovalo o kvalitetu odgovora Srbije na izazove koje su pandemija i prateća kriza donele, svesno zanemareni. Nakon toga, predmet istraživanja postaje diskurs koji državni odgovor na pandemiju narativno uokviruje kao takmičenje između država (Petrović Trifunović, 2021). Kako je istraživanje pokazalo, državni vrh Srbije je u javnim nastupima, kroz dihotomiju Mi-Oni, nastojao da istakne naročitu sposobnost i umeće u suzbijanju pandemije (isticanjem broja zaraženih, obolelih, testiranih, hospitalizovanih, umrlih, a posebno u početnoj fazi masovne imunizacije građana, broja vakcinisanih) i odgovoru na socio-ekonomske posledice pandemijske krize. Istovremeno je Srbija upoređivana s drugim zemljama, naročito sa zapadnim zemljama i članicama Evropske unije, i isticana njena nadmoć u rukovođenju pandemijom.

Već u prvim koracima definisanja predmeta i cilja istraživanja uočene su sličnosti s javnim diskursom u Srbiji tokom „izbegličke krize“ 2016. godine. Samim tim, osmišljavanje okvira ovog istraživanja u velikoj meri se oslonilo na ranije sprovedeno i objavljeno istraživanje u kom je, između ostalog, analiziran diskurs o „pobedi“ Srbije u demonstriranoj solidarnosti s migrantima, ističući državne kompetencije u poređenju s drugim zemljama, koje su zatvarale granice za ljude u nevolji i zaboravljale na „civilizacijske vrednosti“ (Petrović Trifunović and Poleti Ćosić, 2018; vidi i: Greenberg and Spasić, 2017). Ova činjenica je umnogome olakšala osmišljavanje dizajna empirijskog poduhvata koji će uslediti, te su preuzeti

određeni elementi metodološkog i interpretativnog okvira, iako je bilo i razlika, o čemu će kasnije biti reči.

Kao i u istraživanju debata o praksama SPC tokom pandemije i u istraživanjima takmičarskog diskursa tokom „izbegličke“ i „pandemijske krize“, važan oslonac je pružila kritička analiza diskursa, naročito Van Dajkova analiza ideološkog diskursa, koja polazi od dihotomije Mi-Oni, kao konstitutivne za svaki ideološki diskurs. Prema „ideološkom kvadratu“ (Van Dijk, 2006), kao što je već ranije pomenuto, osnovni semantički potezi koji se mogu iščitati iz najrazličitijih diskurzivnih strategija jesu *pozitivno predstavljanje sopstvene grupe* (naglašavajući pozitivne aspekte, a ublažavajući ili prikrivajući negativne aspekte) i *negativno predstavljanje grupe* koja se diskurzivno konstituše kao nama *suprotstavljena* (gde se naglašavaju negativni aspekti, a prikrivaju ili umanjuju pozitivni). Van Dajkov pristup se, tako, pokazao kao veoma koristan za identifikaciju temeljnih odlika takmičarskog diskursa u oba specifična konteksta. Naime, pružio je osnove za rekonstrukciju para Mi i Oni (koji su se našli u imaginarnom takmičenju u rukovođenju pandemijom) iz građe, gde se o „nama“ saznaje u kontrastu s „njihovim“ negativnim učinkom i suprotno – o tome kakvi su „oni“ (druge države i politički subjekti), saznajemo kroz analizu diskurzivnog predstavljanja „našeg“ učinka (naše države, odnosno državnog vrha tj. vlasti).

Osim uporišta koje je pružila kritička analiza diskursa, iz istraživanja medijskog diskursa tokom „izbegličke krize“ preuzet je i deo teorijskog i interpretativnog okvira. Iako bi bilo moguće, i nikako ne bez osnova, tumaćiti takmičarski diskurs u Srbiji tokom pandemije u kontekstu prikrivanja negativne epidemiološke situacije,¹¹ umanjivanja odgovornosti vlasti u svetlu izbora koji su sprovedeni tokom pandemije, ali i uzimajući u obzir stil vladavine i političku retoriku predsednika države i državnog vrha, oba istraživanja takmičarskog diskursa gotovo da su prizivala „imagološku“ literaturu, odnosno različite tradicije proučavanja simboličke geografije ovdašnjeg društva. Polazeći od proučavanja orijentalističkog (Said, 2008) i balkanističkog diskursa (Todorova, 2006) i različitih lokalnih varijacija, naročito uticajnog teksta Milice Bakić Hejden (Bakić-Hayden, 2006) o reprodukciji, odnosno „gnežđenju orijentalizma“ na području bivše Jugoslavije, specifičan položaj Srbije u okvirima simboličke geografije kontinenta u kontekstu preinačavanja geografskih razlika u simboličke i hijerarhijske

11 Razlika između sadržaja diskursa posmatranih aktera i prakse (npr. podataka o epidemiološkoj i ekonomskoj situaciji u zemlji) nije bila predmet ovog istraživanja jer je njegov prevashodni cilj bio da se iz medijske građe rekonstruiše i dublje analizira diskurs koji je s vrha države diseminiran u javnost u pokušaju da uokviri i klasifikuje ono što se dešavalo u praksi.

u velikoj meri je uticao na sadržaj i odlike takmičarskog diskursa. Tome je doprinela i višestruka stigma koju ova politička zajednica (kao balkanska, postsocijalistička i postkonfliktna) nosi, otelovljena u često pominjanoj sintagmi „slike Srbije u svetu“. Interpretativni okvir upotpunjen je konceptima kao što su „geopolitičko dostojanstvo“ (Jansen, 2012; Spaskovska, 2017) i proučavanjima takozvanog mentorskog odnosa zemalja Evropske unije (Hammond, 2006; Petrović, 2013) prema postsocijalističkim društvima kojima je, kao evropskom „unutrašnjem Drugom“, neophodno zapadno vođstvo, nadzor, podučavanje i usmeravanje. Kako tokom „izbegličke krize“ tako i tokom pandemije, takmičarski diskurs je strukturno uslovljen svim ovim naslagama u simboličkom polju i formulisan kao odgovor na njih i kao „diskurs o pravu na nacionalni ponos“ (Petrović Trifunović, 2021: 155).

Specifičan istraživački cilj i prethodno postojeće istraživanje umnogome su uticali na dizajn i način sprovođenja ovog istraživanja. Kada je reč o procesu odabira izvora, budući da predmet istraživanja nije bilo medijsko izveštavanje niti diskurs državnog vrha u svojoj celovitosti, već traganje za jednim konkretnim diskursom, formiranje uzorka medija, u klasičnom sociološkom smislu, nije bilo neophodno, ali, kao što će se pokazati, ni plodno za način prikupljanja građe. Radi ilustracije, navešćemo da je u istraživanju javnog diskursa tokom „izbegličke krize“ formiran uzorak dnevnih novina Politika, Blic i Kurir u određenom vremenskom periodu, jer je cilj bio da se ispita medijska reprezentacija i različiti diskursi koji su uokviravali ovaj društveni fenomen. S druge strane, ako se predmet i cilj istraživanja dodatno suze, kao što je reč u slučaju istraživanja takmičarskog diskursa tokom pandemije, takvo ograničavanje izvora može da bude kontraproduktivno. Najpre, dostupnost građe je, u pandemijskim uslovima, bila u velikoj meri ograničena na sadržaj koji postoji na internet stranicama medija ili na sadržaj koji je izvorno nastao na internet portalima i drugim onlajn izvorima. Ovo je moglo da se prevaziđe pretplaćivanjem na arhivu nekog medija,¹² ali je tu došao do izražaja drugi aspekt relevantan za ovo istraživanje – takmičarski diskurs, u svojoj celovitosti i ekstenzivnosti, mogao se naći pre svega u gostovanjima predstavnika državnog vrha (naročito predsednika države) u televizijskim emisijama, u redovnim obraćanjima građanima i na konferencijama za medije tokom pandemije. Već na samom početku istraživanja uočeno je da medijski izveštaji ne prenose (osim, npr. u tabloidnim naslovima) uvek, a najčešće ne u punom in-

12 Blic i NIN, na primer, imaju dobro uređene arhive koje mogu pomoći istraživačima u slučaju kada čitaonice periodike u bibliotekama nisu otvorene, kao tokom pandemije; ovakav pristup je primenjen u: Spasić, 2021b.

tenzitetu i trajanju, elemente takmičarskog diskursa na koji se državni vrh oslanjao u svojim javnim nastupima. Ova razlika između diskursa aktera i njihove medijske reprezentacije je zanimljiv uvid, koji je dalji proces prikupljanja građe usmerio direktno na izvor diskursa koji je ispitivan – na konkretna obraćanja i gostovanja predsednika države, premijerke i drugih relevantnih političkih aktera. Samim tim, otvoreno je i pitanje šta je zapravo javni diskurs i gde se on nalazi, da li je i kako moguće identifikovati dominantni diskurs u javnoj sferi (onaj koji oblikuje znanja i predstave o pandemiji i poseduje moć da stabilizuje značenja) i koliko je, u ovom ali i u drugim slučajevima, opravdana istraživačka odluka da se građa svede na štampane medije. To su izazovi koje treba imati u vidu pri osmišljavanju nekog empirijskog istraživanja diskursa, koji svakako mogu da se prevaziđu dubljim promišljanjem odabira građe adekvatnog za predmet i cilj istraživanja. Ili, u slučajevima kada je nemoguće izbeći ograničavanje na arhive štampanih medija (bilo zbog vremenske ili finansijske zahtevnosti analize drugih oblika medijske građe), njihov uticaj na građu treba uzeti u obzir i reflektovati pri analizi.

Ovde nije kraj izazovima koje sprovođenje (kritičke) analize nosi za istraživače, posebno za one naviknute na tradicionalne (kvantitativne i kvalitativne) sociološke metode i istraživačke tehnike. Tradicionalna zamerka kritičkoj analizi diskursa je da ne pruža dovoljno rigorozne smernice za proces prikupljanja podataka (Meyer, 2001), ali ni smernice za kodiranje i analizu građe. Vivijen Ber ukazuje na to da u istraživačkim pristupima koji analiziraju diskurs generalno ne postoji dovoljno razrađen „recept“ za sprovođenje istraživanja – neka uputstva o tome kako se analizira diskurs postoje, ali obično su različita od istraživača do istraživača i retko kad precizno objašnjavaju „kako se to radi“ (Ber, 2001: 210–211). Takođe, prepoznavanje i rekonstrukcija određenog diskursa velikim delom je intuitivan i interpretativan proces. I kada su primenjene procedure kodiranja u analizama, često se dešava da ih istraživači ne opišu i da ne objasne kako su tačno izveli analizu (Ber, 2001: 92, 215). Dalje, u okviru analize diskursa najčešće se analizira gotov, prethodno postojeći tekst, te istraživač u najbolju ruku može da bude spekulativan u svojim tvrdnjama kako bi govornici sami interpretirali tekst (Slembrouck, 2001: 43). Glavna smernica za prevazilaženje ovih prepreka je kritička samorefleksija, kao nešto što treba da prati čitav tok istraživanja – od izbora predmeta, izgradnje teorijskog okvira, preko odabira metoda i kategorija analize, uzorkovanja, sve do interpretacije rezultata i ukazivanja na moguće praktične korake i primenu rezultata istraživanja u društvu (Wodak, u: Kendal, 2007).

Zaključne refleksije: primena kritičke analize diskursa u kontekstu pandemije i drugih društvenih kriza

Iako dva istraživanja o kojima je bilo reči u ovom članku polaze od unekoliko različitih shvatanja analize diskursa, te se u prvom kritičkoj analizi diskursa prvenstveno pristupa kao istraživačkoj tehnici, dok se u drugom ona koristi kao istraživački pristup koji usmerava teorijsko-interpretativni okvir, u radu je prikazano da su isti ili slični problemi pratili sprovođenje oba empirijska poduhvata. Glavni izazovi koji su se, u manjoj ili većoj meri, pojavili tokom izvođenja oba istraživanja, ticali su se, najpre, odsustva jasnih uputstva koja bi usmerila dizajniranje uzorka (odnosno selekciju građe) i nepostojanja preciznih smernica za kodiranje i analizu građe. Važni izazovi su bili i kako pristupiti uočenim razlikama, odnosno raskoraku između diskursa i prakse posmatranih aktera (tj. šta akteri govore o svom delanju, a šta u praksi rade), kao i razlikama između diskursa aktera i njihove medijske reprezentacije. Za oba izazova, za koje se može reći da prate svaki vid proučavanja medijskog i javnog diskursa iz ugla kritičke analize diskursa, pronađena su konkretna rešenja u skladu s predmetom i ciljem konkretnog istraživanja. Na kraju, definisanje javnog diskursa i, s tim u vezi, mogućnost identifikacije dominantnog diskursa u medijskom sadržaju, pomenuto je kao jedan od problema u drugom istraživanju, što predstavlja veliku temu, kojoj bi se mogao posvetiti zaseban rad.

U radu je pokazano na koji način su u svakom od ovih istraživanja navedeni izazovi savladani (ili stavljeni pod kontrolu), vodeći se potragom za optimalnim rešenjima prilikom osmišljavanja različitih koraka u sprovođenju istraživanja. Bilo da je reč o odabiru građe, postupcima kodiranja ili analize, ili o specifičnim problemima na koje se može naići prilikom uranjanja u sadržaj ispitivanih diskursa, osnovna strategija za prevladavanje tih problema može se ukratko formulisati na sledeći način: treba se rukovoditi predmetom i ciljem istraživanja prilikom donošenja svake istraživačke odluke. To bi trebalo da se podrazumeva u svim empirijskim istraživanjima, međutim, posebno kada se istražuju simbolički aspekti društvenog života u svojoj kompleksnosti, njihova priroda je takva da može istraživača u kontaktu s građom da preusmeri i odvede u brojne koloseke različitih međusobno isprepletanih diskursa. Upravo zbog toga upoznatost s društvenim i (inter)diskurzivnim kontekstom istraživanih fenomena (na čemu i insistiraju pobornici kritičke analize diskursa) može

da pomogne istraživačima u savladanju manjkavosti analize diskursa kao labavo definisane istraživačke tehnike. Neophodna je dosledna (samo) refleksivnost u svakom koraku istraživanja kako bi se ublažila moguća iskrivljenja u svim kvalitativnim i interpretativnim pristupima, pa tako i u (kritičkoj) analizi diskursa. S time je povezana i svest o tome dokle se mogu protezati generalizacije, odnosno šta se i koliko se može tvrditi na osnovu sprovedene analize.

Uprkos ovim izazovima, na osnovu prenetih iskustava, pokazalo se da su prednosti kritičke analize diskursa zaista velike. Budući da je kritička analiza diskursa inherentno osetljiva za specifičnosti konteksta, prednosti njene primene na saznajnom planu posebno se ogledaju u slučajevima kada postoje dramatične promene u društvenoj realnosti, kao što bez sumnje predstavlja pandemija kovida 19 i njome izazvana kriza. Pukotine u simboličkom poretku koje nastaju u uslovima krize predstavljaju idealnu priliku za praćenje i detekciju formiranja značenja i simboličkih borbi oko klasifikacija, a kritička analiza diskursa predstavlja dobar oslonac istraživačima i istraživačicama u takvom poduhvatu. Štaviše, upravo kritička analiza diskursa, koja se, za razliku od drugih tipova analize, u svojoj osnovi najviše bavi pitanjem moći i njene reprodukcije kroz institucionalne režime, predstavlja pogodan teorijski oslonac i/ili metodološki okvir u uslovima krize kakva je pandemija, jer se produbljuju društvene nejednakosti, te dolazi do koncentracije moći u institucijama jer državni aparat nastoji da (prikaže da) upravlja krizom.

Konačno, prednosti primene kritičke analize diskursa posebno su bile izražene u uslovima zdravstvene krize, kada je distanciranje bilo nužno, a sprovođenje istraživanja „licem u lice“ u velikoj meri onemogućeno. Kritička analiza diskursa može biti pogodna istraživačka tehnika i u krizama druge vrste – svim onima koje podrazumevaju smanjivanje fondova za društvena istraživanja i samim tim mogućnosti organizovanja velikih istraživačkih timova i skupih terenskih poduhvata. Paradoksalno, kritička analiza diskursa, koja nastaje u želji da se razobliče postojeći režimi nejednakosti, istraživačima može postati atraktivna upravo zato što se, u postojećim režimima, naučnicima koji se bave društvom i simboličkim aspektima društvenog života strukturno smanjuju mogućnosti organizovanja velikih terenskih istraživanja.

Literatura

- Alexander, J. C. and Smith, P. (2003). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere* (1st ed.). New York: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2018). The Societalization of Social Problems: Church Pedophilia, Phone Hacking, and the Financial Crisis. *American Sociological Review*, 83(3), 1049–1078. <https://doi.org/10.1177/0003122418803376>
- Alexander, J. C. and Smith, P. (2020). COVID-19 and symbolic action: global pandemic as code, narrative, and cultural performance. *American Journal of Cultural Sociology*, 8(3), 263–269. <https://doi.org/10.1057/s41290-020-00123-w>
- Alexander, J. C. (2021). Recovering the primitive in the modern: The cultural turn and the origins of cultural sociology. *Thesis Eleven*, 165(1), 10–19. <https://doi.org/10.1177/07255136211032829>
- Bakić-Hayden, M. (2006). *Varijacije na temu Balkan*. Beograd: IFDT/IP „Filip Višnjić“.
- Ber, V. (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Blommaert, J. (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2018). *Classification Struggles: General Sociology, Volume I. Lectures at the College de France, 1981–1982*. Cambridge: Polity Press.
- Burawoy, M. (2005). For public sociology (2004 ASA Presidential Address). *American Sociological Review*, 70(1), 4–28. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2005.00059.x>
- Chapelan, A. (2021). „Swallowing the red pill“: the coronavirus pandemic and the political imaginary of stigmatized knowledge in the discourse of the far-right. *Journal of Transatlantic Studies*, 19, 282–312. <https://doi.org/10.1057/s42738-021-00073-2>
- Čolović, I. (2020). *Virus u tekstu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- De Kloet, J., Lin, J. and Chow, Y. F. (2020). ‘We are doing better’: Biopolitical nationalism and the COVID-19 virus in East Asia. *European Journal of Cultural Studies*, 23(4), 635–640. <https://doi.org/10.1177/1367549420928092>
- Fairclough, I. (2022). The UK Government’s „Balancing Act“ in the Pandemic: Rational Decision-Making from an Argumentative Perspective. In Oswald, S., Lewiński, M., Greco, S., and Villata, S. (Eds.), *The Pandemic of Argumentation* (225–246). Argumentation Library, vol 43. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-91017-4_12
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. and Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. In Van Dijk, T. A. (Ed.), *Discourse Studies* (258–284). London: Sage.

- Fairclough, N. (2001). Critical discourse analysis as a method in social scientific research. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (121–138). London: Sage.
- Fairclough, N. (2013). Critical discourse analysis and critical policy studies. *Critical Policy Studies*, 7(2), 177–197. <https://doi.org/10.1080/19460171.2013.798239>
- Greenberg, J. and Spasić, I. (2017). Beyond East and West: Solidarity Politics and the Absent/Present State in the Balkans. *Slavic Review*, 76(2), 315–326. <https://doi.org/10.1017/slr.2017.80>
- Hammond, A. (2006). Balkanism in Political Context: From the Ottoman Empire to the EU. *Westminster Papers in Communication and Culture*, 3(3), 6–26. <https://doi.org/10.16997/wpcc.56>
- Ivković, M. (2020). Solidarnost i autonomija u kontekstu pandemije: dominantni rečnici kritike i skica alternative. *Kritika*, 1(2), 229–247. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4304608>
- Jansen, S. (2012). The afterlives of the Yugoslav red passport, *CITSEE Stories*. <https://www.citsee.eu/citsee-story/afterlives-yugoslav-red-passport>
- Jovanović, M. (2022). *Simbolički sukobi oko pričešća u Srbiji za vreme pandemije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Kendall, G. (2007). What Is Critical Discourse Analysis?. *Forum: Qualitative Social Research*, 8(2). <https://doi.org/10.17169/fqs-8.2.255>
- Kivisto, P. and Sciortino, G. (2015). *Solidarity, Justice, and Incorporation: Thinking Through the Civil Sphere*. New York: Oxford University Press.
- Kleut, J. and Šinković, N. (2020). „Is it possible that people are so irresponsible?“ Tabloid news framing of the COVID-19 pandemic in Serbia. *Sociologija*, 62(4), 503–523. <https://doi.org/10.2298/SOC2004503K>
- Lilleker, D., Coman, I. A., Gregor, M. and Novelli, E. (Eds.). (2021). *Political Communication and COVID-19: Governance and Rhetoric in Times of Crisis* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003120254>
- Luengo, M. and Ihlebæk, K. A. (2019). Journalism, solidarity and the civil sphere: The case of Charlie Hebdo. *European Journal of Communication*, 34(3), 286–299. <https://doi.org/10.1177/0267323119844411>
- Meyer, M. (2001). Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to CDA. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (14–31), London: Sage Publications.
- Milivojević, S. (2015). *Mediji, ideologija i kultura*. Beograd: Pešćanik i Fabrika knjiga.
- Milutinović, I. (2021). Media framing of COVID-19 pandemic in the transitional regime of Serbia: Exploring discourses and strategies. *Media, Culture & Society*, 43(7), 1311–1327. <https://doi.org/10.1177/0163443720986003>
- Morgan, M. (2020). Why meaning-making matters: the case of the UK Government's COVID-19 response. *American Journal of Cultural Sociology*, 8, 270–323. <https://doi.org/10.1057/s41290-020-00121-y>
- Pešić, J. (2021). Pandemija i neoliberalni diskursi. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom ko-vida 19* (103–121). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

- Pešić, J. i Spasić, I. (2021). Uvod: diskurzivna lica pandemije. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (7–13). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Petrović, T. (2013). Europe's New Colonialisms. *Belgrade Journal of Media and Communications*, 2(4), 111–128.
- Petrović-Trifunović, T. (2016). Between the Critical and the Engaged: On the Importance of Studying Symbolic Aspects of the Reproduction of Social Order. *Filozofija i društvo*, 27(2), 407–418. <https://doi.org/10.2298/FID1602407P>
- Petrović Trifunović, T. and Poleti Čosić, D. (2018). Discourses of Hospitality, Politics of Hostility: Instrumentalization of the „Refugee Crisis” in the Serbian Press. In Pudar Draško, G., Pavlović, A. and Meka, E. (Eds.), *Politics of Enmity* (211–228). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Petrović Trifunović, T. (2021). Takmičarski diskurs državnog vrha u Srbiji tokom pandemije. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (143–160). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Poleti Čosić, D. (2021). Od spasavanja života do spasavanja ekonomije: strategije legitimizacije mera za suzbijanje zaraze u Srbiji. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (69–86). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Price, S. and Harbisher, B. (2021). *Power, Media and the Covid-19 Pandemic: Framing Public Discourse* (1st ed.). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003147299>
- Radibratović, E. (2021). Critical rhetoric and Critical Discourse Analysis in a critical pandemic world. *Res Rhetorica*, 8(4), 119–134. <https://doi.org/10.29107/rr2021.4.7>
- Reed, I. and Alexander, J. C. (2008). *Meaning and Method: The Cultural Approach to Sociology* (The Yale Cultural Sociology Series) (1st ed.). Routledge.
- Resanović, M. (2018). Poreklo, odredbe i mogućnosti primene koncepta gust opis u kvalitativnim istraživanjima. U Džinović, V. i Grbić S. (ur.), *Kvalitativna istraživanja u društvenim naukama od ličnog iskustva do socijalnih praksi* (146–151). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja / Institut za psihologiju.
- Resanović, M. (2021). Građanski i antigrađanski kod u debatama o praksama SPC u pandemiji. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (87–102). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Schiffrin, D., Tannen, D. and Hamilton, H. E. (Eds.). (2001). *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden Mass: Blackwell.
- Slembrouck, S. (2001). Explanation, Interpretation and Critique in the Analysis of Discourse. *Critique of Anthropology*, 21(1), 33–57. <https://doi.org/10.1177/0308275X0102100103>

- Spasić, I. i Petrović, T. (2012). Varijante „Treće Srbije“. *Filozofija i društvo*, 23(3), 23–44. <https://doi.org/10.2298/FID1203023S>
- Spasić, I. (2013). *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Spasić, I. (ur.). (2021a). *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spasić, I. (2021b). Konstrukcija političkog autoriteta kao vrhovnog zaštitnika. U Spasić, I. (ur.), *Pandemija, društvo i simbolički poredak: javni diskursi u/o krizi izazvanoj pandemijom kovida 19* (125–142). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Spaskovska, Lj. (2017). The ‘Children of Crisis’: Making Sense of (Post)socialism and the End of Yugoslavia. *East European Politics and Societies and Cultures*, 31(3), 500–517. <https://doi.org/10.1177/0888325417692862>
- Susen, S. (2015). *The ‘Postmodern Turn’ in the Social Sciences*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Todorova, M. (2006). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in Discourse*. Amsterdam: Benjamins.
- Van, Dijk, T. A. (1992). *Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. New York: Longman.
- Van Dijk, T. A. (2005). Discourse Analysis as Ideology Analysis. In Schäffner, C. and Wenden, A. (Eds.), *Language and Peace* (17–33). Aldershot: Dartmouth Publishing.
- Van Dijk, T. A. (2006). *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- Van Dijk, T. A. (2007). Editor’s introduction. The study of discourse: An introduction. In Van Dijk, T. A. (Ed.), *Discourse Studies, Volume 1* (xix–xlii). London: Sage.
- Vukomanović, M. (2021). Srpska pravoslavna crkva i kovid 19: religijske, društvene i političke implikacije pandemije. U Radonjić, O. (ur.). *Kovid 19: pandemija društvenih rizika i nesigurnosti* (103–114). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Weninger, C. (2008). Critical discourse analysis. In Given, L. M. (Ed.), *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods 2* (145–148). Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Wodak, R. (1989). *Language, power and ideology. Studies in political discourse*. Amsterdam: Benjamins.
- Wodak, R. (2001). The discourse-historical approach. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (63–94). London: Sage.
- Wodak, R. and Busch, B. (2004). Approaches to media texts. In Downing, J. H. (Ed.), *The Sage Handbook of Media Studies* (105–123). London: Sage.
- Wodak, R. and Meyer, M. (2009). Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (1–33). London: Sage.

- Wodak, R. (2017). Discourses about nationalism. In Richardson, J. E. and Flowerdeew, J. (Eds.), *The Routledge handbook of critical discourse studies* (403–420). London: Routledge.
- Wodak, R. (2021). Crisis communication and crisis management during COVID-19. *Global Discourse*, 11(3), 329–353. <https://doi.org/10.1332/204378921X16100431230102>
- Zvijer, N. (2022). Epidemijske konferencije za medije u Srbiji: između strukturne i značenjske sfere. *Sociologija*, 64(2), 189–209. <https://doi.org/10.2298/SOC2202187Z>
- Živković, M. (2012). *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Discourse Analysis as a Research Technique in the Pandemic and for Understanding Pandemic

Abstract: This paper aims to explore the possibilities of applying discourse analysis as a research technique for analyzing meaningful aspects of social life during the COVID-19 pandemic. The application of discourse analysis (specifically, critical discourse analysis) is examined on the example of two research projects on the discursive constructions of the crisis itself and the reactions of various actors in Serbian society on it, carried out during the pandemic (2021). One of the projects mentioned above was dedicated to the analysis of the symbolic struggles between the representatives of the Serbian Orthodox Church and the civil sphere, and the other one to the analysis of the discourse of the state leadership on Serbia's response to the crisis caused by the pandemic. Despite the differences in research topics, a similar set of challenges appeared in both research projects, and the central problems concern 1) the selection and availability of material, 2) the absence of precise guidelines for the coding and analysis of the material, 3) the gap between the discourse and practice of the observed actors, 4) the difference between the actors' discourse and their media representation, and 5) the possibility of identifying the dominant discourse in the media content. The aim of this paper is to problematize the challenges that followed the conduct of both research projects, whether it is the challenges that accompany the application of discourse analysis as a research technique in general, or challenges that arose because we researched pandemics or when the research is conducted in a pandemic. Additionally, the possibilities for overcoming these problems are examined, and finally the advantages of the application of discourse analysis are emphasized, both in a practical sense (especially in the context of the pandemic), and in the epistemic sense.

Key words: critical discourse analysis, pandemic, media, qualitative method